
УДК811.161.2.81'373.611

Руслана Коца

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СКЛАДНІ ПРИКМЕТНИКИ У ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СЕМАНТИКА І СТРУКТУРА

У статті визначені семантика та стилістичні особливості вживання складних прикметників у текстах XI—XIV ст. Описано основні типи творення таких композитів у давньоукраїнській мові залежно від їхньої формальної структури та частиномовної належності компонентів.

Ключові слова: складні прикметники, композити, семантика, словотвірний тип, словотвірна модель, давня українська мова.

Літературна мова в житті кожного народу — це надійна опора в його матеріальному і духовному розвитку. Першою писемною мовою слов'ян стала старослов'янська мова, створена за зразком старогрецької солунськими братами Кирилом та Мефодієм, сперта на південнослов'янські говірки, на слов'янські корені, з яких творилися нові слова, що передавали наявні у Святому письмі складні абстрактні поняття. Це була перша слов'янська мова, якою, за словами В. Русанівського, заговорив Бог [8: 6], вона плекалася духовною елітою і була засобом спілкування з Богом. Перший переклад Святого письма на старослов'янську мову здійснили Кирило і Мефодій ще в IX ст., за ним з'являється низка нових перекладів. На думку С. Нікіфорової, роль ранніх перекладів у процесі створення літературної мови слов'ян очевидна [5: 113], водночас особливого значення вони набувають у формуванні термінології різних галузей знань: «створення слов'янської термінологічної номенклатури, яка б адекватно відображала розвиток і витончене поняття візантійської вченості, стало основним завданням солунських братів уже в момент перекладу найпершої фрази, і

© Р.О. КОЦА, 2016

це завдання зберігало свою актуальність протягом всієї їхньої просвітницької діяльності» [2: 79].

988 року Київська Русь прийняла християнство. Поширення нової релігії на її території відбувається одночасно з поширенням писемності. Християнські ментальні компоненти поступово стають невід'ємною складовою давньоукраїнської мовної картини світу, і відбувається це, на думку С. Нікіфорової, з активним засвоєнням церковно-книжних мовних одиниць, з виробленням власне давньоруських засобів вираження найважливіших теологічних понять на основі вже наявних одиниць, пов'язаних з язичницькими уявленнями про світ [5: 113-114]. Ще перші перекладачі намагалися знайти найоптимальніші засоби передання релігійно-етичних понять. Одним із таких засобів стали складні слова. З одного боку, вони повністю відповідали грецькій науковій традиції і були кальками грецьких складних слів; а з іншого, — втілюючи дві ідеї в одному слові, могли найяскравіше передати аксіологічну орієнтованість висловлювання; мали прозору внутрішню форму, що дозволяла у межах слова співвідносити елементи різних понять, зв'язаних так чи так і в системі нових поглядів на світ.

Отже, композити стали саме тими структурними елементами, що найчіткіше змогли передавати релігійний світогляд давніх слов'ян. Більшість складних слів, як уже зазначалося вище, були кальками з грецької, водночас, перекладаючи ті чи ті слова, автори намагалися знайти найточніший відповідник, тому в текстах часто трапляються структурно подібні композити, спостерігається їхня взаємна заміна залежно від контексту. Переважно, таке явище маємо при перекладі грецьких слів з першим компонентом *εὐ-*. Найчастіше його відповідником стає старослов'янське *благо-*, рідше — *бого-*, що пояснюється понятійними зв'язками семантичних полів “Бог” і “благо” у новій слов'янській картині світу, яка формувалася багато в чому під впливом церковно-книжних текстів. Наприклад: *благолѣпныи* (СДРЯ I, 188) і *боголѣпныи* (258). Водночас сприймати компоненти складного слова дискретно, тлумачити їх окремо (не у складі єдиної лексеми) було би неправильно. Адже у процесі деривації створюється слово, цілісне за своєю структурою і змістом. Крім того, складне слово термінологічне — воно служить засобом позначення спеціального складного теологічного поняття, його форма, як зазначає С. Нікіфорова, принципова у давній період розвитку мови: двоосновне утворення, найчастіше семантично тотожне одноосновному слову, що пережило транспозицію у церковному перекладному тексті, а потім семантичну деривацію у мові в цілому [5: 125].

Саме зі старослов'янської композити були запозичені і давньоукраїнською мовою. На початкових етапах розвитку давньоукраїнської мови такі похідні не були характерними для її лексичної системи і сприймалися як штучні утворення. Тому композити найчастіше траплялися у складі певних традиційних форм та виразів, оскільки під час перекладу калькувалися не окремі слова, а слова у складі конкретної синтагми. Хоча ком-

позити і були чужорідними елементами для давньої української мови, водночас на етапі входження в мову вони відповідали вимогам паратактичної структури висловлювання [9: 93]. Саме це і сприяло тому, що вже на поч. XII ст. калькування з грецької набуває активного розвитку. Водночас зазначимо, що у давньоукраїнській мові запозичується не модель, а окремі слова, створені за певною моделлю. На думку Л. Вялкіної, «закріплення в мові великої кількості слів з однаковою структурою дало можливість виділити структурні типи. Спочатку це були структурні типи тільки запозичених слів, але пізніше за цим зразком почали утворюватися власне давньоруські слова, які вже не були кальками. Тепер можна говорити про запозичення моделі в цілому» [3: 188]. Значний матеріал пам'яток XI—XIV ст. дає підстави стверджувати, що у зазначений період модель складного слова, за висловом С. Аверіної, була не тільки живою, але і продуктивною категорією мови [1: 167].

Значення композитів визначається не тільки їхнім місцем у синтаксичній побудові, але і семантикою елементів словосполучення, яке лягло в основу складного слова. Будучи результатом семантичної та синтаксичної компресії, складні слова включають у своє значення семантику декількох слів. Структурні та семантичні зв'язки складних слів з грецькими еквівалентами очевидні, однак, потрапляючи в систему іншої мови, будь-які лексичні одиниці піддаються асиміляції цій системі, що проявляється у всіх аспектах їхнього функціонування. В XI—XIII ст. ряд запозичень з грецької вже не сприймаються як такі: вони цілком засвоєні давньоруськоукраїнською мовою.

Як показує зібраний матеріал, у текстах давньоукраїнської писемності досить часто вжито складні слова, які передають складні поняття нового знання і християнської картини світу. З одного боку, це були власне старослов'янізми, які ввійшли в нашу мову з церковної літератури, а з іншого, — модифіковані греко-візантійські моделі, створені на слов'янській основі і підтримані давньоукраїнськими словотвірними відношеннями. Що стосується старослов'янізмів, то варто зазначити, що багато з них міцно «вросло» у давньоукраїнську мову вже з найдавніших часів. Деякі з них так сильно закріпилися в мові, що почали з'єднуватися з власне українськими суфіксами і префіксами. Наприклад, слов'янізм *благо* дуже рано витіснив з використання давньоукраїнське слово *болого* (цей корінь, правда, зберігся у назві міста Бологое, що у Тверській області РФ). Слово *болого* — «добро» виявлено у небагатьох давніх пам'ятках, наприклад, у «Руській правді»: *ему болого дѣлъ и хоронилъ товаръ его* [4: 260].

У цьому процесі вирішальну роль відіграло значення. Оскільки доля старослов'янізму, як нам відомо, сильно залежала від частоти його використання в церковно-книжних пам'ятках, очевидно, що слова абстрактного значення чи слова, тісно пов'язані з релігійною тематикою, перемагали синонімічне власне руське слово. Зазначимо, що більшість композитів з абстрактним значенням не мали синонімів у живій руській мові. Наприклад: *благоевѣрньиши* (СДРЯ I, 172), *боголюбивьи* (259), *велемоудрьи* (379),

кдиносочущныи (III, 194) та ін. Саме цей факт і полегшував поступове входження таких слів у світські жанри, і в давньоукраїнську мову зокрема.

Серед складних слів релігійної тематики найпродуктивнішими були утворення на **благо-**, **бого-**, **добро-**, **зльо-** та ін. Це пов'язано з тим, що для слов'ян, і українців зокрема, характерне сприйняття дійсності відповідно до моральних орієнтирів християнського віровчення, які насамперед формуються на основі уявлень про Добро і Зло. Наприклад: *и принесеса жьрт-ва чиста господеви и блговоньна* (XII-XIII Ск. БГ, 14 г), *и проводиша и со блгопохвалными пѣ(с)ми и кадилы добровоньными* (1289 / 1425 ЛЛ, 304), *родиса снѣ блгоч(с)тивому и х(с)олюбивому князю Костантину* (1207 / 1377 ЛЛ, 147 зв.), *князю Всеволоду блговѣрну и бобогазнику* (1177 / 1377 ЛЛ, 130 зв.), *ω той боизбранои цркви* (XIII / XIV ПКП, 133 г), *етаже добропрелюбныа Бмь мл(с)тна* (1288 / 1425 ЛЛ, 302 зв.), *отъ кого злострастьноу сьмьртъ приа* (XII-XIII Ск. БГ, 16 а-б), *въ злохьтру дшю не внидетъ премудро(с)* (1262 / 1377 ЛЛ, 168).

Серед композитів-старослов'янізмів трапляються й утворення з іншими початковими елементами, зокрема: *ω(т) велелѣпныа славы* (XIII / XIV ПКП, 135-136), *вселукавыи дьяволъ не хотаи добра* (1170 / 1425 ЛЛ, 193), *молиса къ всемогущему Бѹ* (1175 / 1377 ЛЛ, 124 зв.), *и съ пѣныи гласохвалныи* (1172 / 1425 ЛЛ, 199 зв.), *га ха сѣна бжїа єдиночадааго* (1037-1050 / XV Іл. Сл., 199 б), *приснопамѣтнаго самодержьца всеа Роуси* (XIII / XVI ГВЛ, 245) та ін.

Необхідно звернути увагу на те, що поруч із прославленням християнства важливу роль у літописах відіграє засудження язичництва як вимерлої традиції. Будь-який опис світу, характеристика людини тощо пов'язані з загальною опозицією середньовічного християнського світогляду: праведне — грішне. Тому поруч з іменами високої релігійної семантики, атрибутів позитивної конотації у літописах ужито складні слова, пов'язані з відображенням язичницьких вірувань, найменування негативних рис людини: **блудолобьныи** (СДРЯ I, 235) "схильний до блуду", **бѣсообразныи** (367), **грѣхолобывии** (II, 398).

Такі композити сприймалися як урочисті, незвичайні, тому вони й посідали особливе місце у структурі літописних текстів. Абсолютна більшість таких слів мала релігійно-символічний зміст.

Зазначимо, що складання не було новим способом творення прикметників для давньої української мови. Воно було відомим не тільки праслов'янській, а й індоевропейській прамові. Тому кальки з грецької досить легко засвоювала мова русичів.

У більш пізніших літописах кількість складних слів збільшується. Вони починають використовуватися і для позначення інших, крім релігійної, сфер людського життя. Цей факт свідчить про поступову асиміляцію композитів у лексичну систему давньоукраїнської мови, а характер контекстів, у яких їх починають використовувати, вказує на поступове стирання стилістичної маркованості цих лексем. Такі утворення в літописах представлені одиничними прикладами: *вслѣдуа стопамъ высокомысленымъ ω(т)цемъ* (1091 / 1377 ЛЛ, 71), *ѿ маловременнаго и суетнаго*

свѣта сего (1168 / 1425 ЛЛ, 189 зв.), *вѣструбимъ, яко во златокванья тру-бы* (XII ДЗ, 279), *крѣпкодишьни имѣють* (XIII / XVI ГВЛ, 263 зв.), *Мокѣа великаго слѣпоужого* (245 зв.), *и оукраси ѣ разноличными красотами* (287), *доколѣ хочете терпѣти иноплемьныхѣ князии* (262 зв.), *жемьчюгомъ оукраси ю многоцѣньнымъ* (1175 / 1425 ЛЛ, 206).

Залежно від структури складні прикметникові утворення поділяють на два типи:

1) утворення, компоненти яких поєднані способом сурядності (тобто, коли компоненти рівноправні);

2) утворення, компоненти яких поєднані способом підрядності (тобто, коли один компонент залежить від другого).

Найпоширенішим типом у давньоукраїнській мові був другий тип. Похідні, компоненти яких поєднані способом сурядності, дуже рідкісне явище у пам'ятках Київської Русі XI—XIV ст.

У своїй роботі складні слова ми групуємо залежно від формальної структури та частиномовної належності компонентів. Відповідно до цього у давньоукраїнській мові виділяємо три основні словотвірні типи складних прикметників, у межах кожного з яких існують свої підтипи. Розглянемо їх докладніше.

Найпродуктивнішим у давньоукраїнській мові, а також у всіх слов'янських мовах, виявився тип складних прикметників з основою іменника в другій частині і основою атрибутивного імені чи займенника в першій. Найчастіше першим компонентом у цьому випадку виступає основа прикметника. Такі похідні підкреслювали зовнішні ознаки предметів, найчастіше вказуючи на їхню якість. Наприклад: *приносѣ... темьянѣ бѣговоньни* (1091 / 1377 ЛЛ, 71 зв.), *члвци же бѣговѣрнии* (1147 / 1425 ЛЛ, 129 зв.), *благозаконьни* (СДРЯ I, 186), *великодощьни* (383), *высокооумьни* (II, 252), *добровоньни* (482), *и вси правовѣрнии ѣри* (1168 / 1425 ЛЛ, 189 зв.), *и всакѣ собычаи добронравенѣ* (1175 / 1425 ЛЛ, 206 зв.), *жестосѣрдьни* (СДРЯ III, 252), *в шатерѣ велики королевѣ золотверхи* (1263 / 1377 ЛЛ, 169 зв.).

Серед виявлених нами у пам'ятках XI – XIV ст. похідних трапляються композити, які передають й інші значення, зокрема: часовий вимір предмета (*великовозрастьни* (СДРЯ I, 381), *соуетнаго и маловременьна(ѣ) сего вѣка* (1147 / 1425 ЛЛ, 128 зв.), *дѣлговременьни* (СДРЯ III, 118), *дѣлголѣтьни* (119)), узагальнення і водночас нівелювання багатьох ознак (*и оукраси ѣ разноличными красотами* (XIII / XVI ГВЛ, 287), *и всѣ оузороць разноличнаѣ* (1164 / 1425 ЛЛ, 186 зв.), *славимѣ единосѣцнѣю троицѣ* (1037-1050 / XV Лл. Сл., 194 а), *рыбы и овоощѣ разноличьни* (996 / 1425 ПВЛ, 47)).

Досить часто першою частиною складних прикметників виступає основа займенника: *доколѣ хочете терпѣти иноплемьныхѣ князии* (XIII / XVI ГВЛ, 262 зв.), *иноплемьныхѣ азыкѣ* (264 зв.), *не кѣ врагомѣ бѣжѣмѣ ино-вѣрнымъ* (1037-1050 / XV Лл. Сл., 169 б), *и сѣтвори вѣ той клѣтцѣ все-нощноѣ пѣниѣ* (XII-XIII Ск.БГ, 19 б), *всемирное ѱ(т) мѣртвыхѣ воскр(с)нѣ* (ГБ XIV, 123 а) та ін.

Серед займенникових основ найчастіше виступають *ино-* та *все-*. Частина **ино-* (*ино-*) походить з праслов'янського **(j)inъ*, що первісно означало “один” (збереглося тільки у прикметника *иночадыи*: *иночадыи снъ сый* (1283 ЄЄ, 2), *во има иночадаго с̄на б̄жыа* (1283 ЄЄ, 5 зв; 7)), а згодом розвинуло значення “інший”, котре і закріпилося за названою одиницею. Похідні такої структури мають значення “не такий, як названо другим компонентом складного слова”. Наприклад: *иноплеменьныи* — “не того, іншого племені”, *иновѣрныи* — “іншої віри”. Частина *въсе-* (*все-*) засвоєна зі старослов'янської мови, а ст.сл. *въсе* своєю чергою є калькою з грецької *πav*. Такі похідні вказують на те, що прикметник “стосується всього того, що названо другим компонентом”: *въседньевъныи* / *въседньныи* (СДРЯ II, 272) “який триває увесь день”, *въселѣтъныи* (Срезн. I, 469) “який стосується року в цілому”, *въселюдскыи* (СДРЯ II, 274) “всенародний”, *въсемирныи* (275) / *въсьмиръныи* (Срезн. I, 474) “який стосується всього світу”, *въсеродньныи* (СДРЯ II, 277) “котрий поклав початок усьому людському роду”.

Серед прикметників-комполітів з першим складником *все-* виділяємо групу слів, котрі вказували на збільшений вияв ознаки, названої другим компонентом: *въсевѣрныи* (СДРЯ II, 271) “широ віруючий”, *въседоушевныи* (272) “чистосердечний”, *въсекъзньныи* (274) / *въсекозненьныи* (Срезн. I, 468) “витончений в підступах”, *въселоукавыи* (274) / *въселѣкавыи* (Срезн. I, 469) “надзвичайно підступний”, *въсемогоущии* (275) / *въсемогыи* (Срезн. I, 469) “який має надзвичайну силу”, *въсечьстныи* (280) “гідний найвищої поваги, шани”, *въсесвѣтыи* (Срезн. I, 470) та ін.

Комполіти цієї групи увійшли в давньоукраїнську мову спочатку як старослов'янізми — грецькі кальки з першою частиною *πav*. Їхнє словотвірне значення виводилося зі сполучення займенника *все* з певним іменником: “сповнений того, що названо другим іменниковим компонентом”. Але дуже скоро цей тип творення складних прикметників став надзвичайно поширеним. Якщо звернути увагу на приклади, то можна помітити, що майже всі прикметники на *все-* цієї групи мають відповідники без цієї частини, котрі вживаються як самостійні слова. Тобто, частина *все-* починає приєднуватися до власне прикметників, причому прикметник міг містити у своєму складі будь-які суфікси, які брали участь у процесі словотворення на попередніх стадіях. Цей факт дав можливість С. Нікіфоровій говорити про наявність у такому випадку власне префіксального способу творення [7: 45].

У першій частині інколи виступає основа числівника, причому вжито перший компонент або у вигляді основи, або в родовому (рідше називному) відмінку: *в не(ѣ) п̄лнѣтѣкоствоуоу* (1158 / 1425 ЛІ, 175 зв.), *на свѣтъ трислѣнчѣнаго божьства* (1037-1050 / XV Іл. Сл., 194 а), *десѣтьстроуьныи* (СДРЯ II, 462), *дѣвогласнѣ* (III, 112), *дѣвоименитыи* (114), *осмодньевнѣ* (VI, 172), *първочадьныи* (IX, 369). Названі похідні передають кількісне виявлення ознаки.

Першим компонентом описуваного типу складних прикметників інколи буває й основа іменника. Більшість таких похідних виражають ознаку предмета за схожістю до інших предметів, а у своїй семантиці мають

обов'язковий елемент порівняння. Наприклад: *боговидьньши* (СДРЯ I, 253) “котрий має вигляд, подобу Бога”, *богогласньши* (255) “який проповідує Боже вчення”, *ангелообразьнь* (86) “який має образ ангела, створений за його подобою”, *громогласьньши* (II, 394) “подібний до грому”.

Дуже поширеними в усіх слов'янських мовах і давньоукраїнській, зокрема, були складні прикметники з другим дієслівним компонентом. Вони становлять другий тип творення ад'єктивних композитів. Залежно від частини мовної належності першого компонента тут виділяємо три підтипи.

Найчастіше першим компонентом у такому разі буває іменникова основа. Такі похідні можна поділити на два підтипи, де іменник у першому випадку виконує роль суб'єкта дії, а в другому — об'єкта. У структурі композитів у ролі суб'єкта дії зафіксовано винятково Бога. Отже, на думку С. Нікіфорової, тільки головний дійовий суб'єкт нової картини світу може бути «згорнутий» у композитне утворення як такий, що не вимагає граматичної експлікації ні за часовими, модальними (дієслівними), ні за суб'єктно-об'єктними (іменними) характеристиками стандартної предикативно повної фрази [6: 148]. Наприклад: *боговѣщаньши* (СДРЯ I, 255) “сказаний Богом”, *боговѣинь* (254) “навіяний Богом”, *богоглаголаньши* (255) “сказаний Богом”, *богоданьши* (256) “даний Богом”, *богозьдань* (257) “створений Богом”. Похідні такої структури не набули великого поширення. Це пояснюється тим, що на той час вже досить сильно була розвинута система предикативних відношень у структурах власне синтаксичних — реченнях. Тому середньовічні автори відношення «суб'єкт — дія» передавали через речення, що давало ширші виражальні можливості, порівняно з композитними утвореннями.

Складні прикметники другої підгрупи можна розгорнути у сполучення з прямим об'єктом дії. Ясність смислового співвідношення основ, відсутність ускладнених граматичними показниками синтаксичних відношень в потенційному словосполученні сприяли значному поширенню композитів саме такої структури: *благоглаголивъ* (СДРЯ I, 175), *благолюбивьши* (189), *благотавленьши* (220), *блудолюбьньши* (235), *богобоишьши* (252), *боголюбивьши* (259), *водоносньши* (454), *грѣхлюбивьши* (II, 398), *древодѣльньши* (III, 81), *доушегоубьньши* (108), *пѣсньлювьнь* (IX, 413), *звѣзду свѣтоносу* (1175 / 1425 ЛІ, 207), *хртолюбиваго кнзѧ Андрѣѧ* (1172 / 1425 ЛІ, 196 зв.), *члколюбивааго ба мнихъ* (1037-1050 / XV Іл. Сл., 203 а), *чюдотворенаѧ Мти Бѧѧ* (1172 / 1425 ЛІ, 196 зв.). Крім того, це відображає важливі закономірності, характерні для синтаксису давньої руськоукраїнської мови, зокрема «ізоморфізм відмінкового значення, прийменника та граматичної валентності дієслова, що його визнають головним у структурі дієслівно-іменного сполучення з синтаксичного погляду, таким, що визначає граматичний зв'язок» [10: 23].

Водночас варто зазначити, що трапляються похідні й іншої семантики, зокрема такі, які передають інструментальні відношення: *боговѣнчаньши* / *боговѣнчаньньши* (СДРЯ I, 254) — “вінчаний Богом”, *богонаписаньньши* (262) — “написаний Богом”.

Малопродуктивні типи з прикметниковою основою в першій частині: *и сила животворѣщаго крѣста* (1146 / 1425 ЛІ, 119 зв.), *животворѣщаго оубѣца* (1037-1050 / XV Іл. Сл., 200 а). Такі похідні мають значення “перебувати в певному стані”, “приводити в певний стан”.

Давньоукраїнська мова зберегла і розвинула праслов'янську модель творення похідних, де першим компонентом виступав прислівник: *богатодательнии* (СДРЯ I, 249), *великоглаголивии* (381), *вышечечениии* (260), *древлеглаголемии* (III, 78), *дѣлготьрѣливии* (120), *члцѣхъ новопознавиѣихъ га законъ* (1037-1050 / XV Іл. Сл., 191 а), *акы новокоупленіи раби* (195 б), *идоша на многогліваго Володимирка* (1143 / 1425 ЛІ, 116 зв.), *въ прежерченном же лѣтѣ* (XIII / XVI ГВЛ, 287), рідше — числівник: *треблажени не видѣвшие вѣровавшие* (1106-1108 / 1495 ХД), *първозданыи* (СДРЯ IX, 362), *оканьный трѣклятии Святонѣлкѣ* (XII-XIII Ск. БГ, 18 а). Похідні такого типу вказували на спосіб дії. Характерною особливістю цієї групи складних прикметників є те, що вони легко піддаються декомпозиції, у такий спосіб стаючи основою для юкстапозитів.

Досить часто в складних ад'єктивах другою частиною є прикметник. Такі композити становлять третій тип творення. Як перша частина у праслов'янській мові з ним поєднувалися переважно прислівники. Така модель мала продовження і в XI—XIV ст.: *благовеликѣ* (СДРЯ I, 169), *благогорькѣ* (176), *благодързии* (183), *велегласьнии* (378), *великогоуици* (383), *велемудрьи* (379), *высокомудрънии* (II, 250), *ω(т) велелѣпныа славы* (XIII / XIV ПКП, 135-136), *тылѣмьхъ въ скорбехъ доблеоумнии* (163в), *и вона по(до)бна арама(т) многоцѣпны(х)* (XIII / XVI ГВЛ, 305), *ѡ сѣти многолукаваго дѣтвола* (1174 / 1425 ЛІ, 203 зв.), *трапезы многоразличных брашенъ* (XII ДЗ, 280).

Водночас з'являються і нові похідні, утворені від основи іменника та прикметника. Вони визначають ознаку предметів асоціативно, за зовнішньою подібністю до інших предметів, яка у структурі слова може бути наголошена елементами *-образнь*, *-подобьнии* або їхніми відповідниками. Наприклад: *ангелообразнь* (СДРЯ I, 86), *ангелоподобьнии* (86), *ароматообразнь* (93), *благоподобнь* (192), *богокрѣпкькии* (257), *боголѣпньнии* (258), *браконеискоусьната* (303), *бѣсообразьнии* (367).

Цей тип творення прикметників виник пізніше, порівняно з першими двома. Такі похідні були властиві переважно книжній мові, а у пам'ятках XI — XIV ст. виявлено порівняно невелику їхню кількість.

Композити склали особливу групу похідних слів, що виконували важливу контекстно-ідеологічну функцію. Більшість з них були світоглядними, релігійними, філософськими термінами. Складні прикметники ввійшли в давньоруськоукраїнську мову спочатку як чужомовні запозичення, грецькі кальки, але швидко асимілювалися на східнослов'янському ґрунті, міцно закріпилися у лексичному складі української мови і стали зразками (моделями) для творення нових композитів-ад'єктивів, які зіграли значну роль у формуванні української літературної мови.

Структурно такі похідні поділялися на три великі групи залежно від формальної структури та частини мовної належності компонентів, що

було характерним вже для праслов'янської мови. Таким чином, взявши за основу праслов'янські моделі, давня українська мова протягом XI—XIV ст. розвивала їх, вдосконалювала залежно від своїх лексичних та граматичних особливостей.

Отже, структурні та семантичні особливості складних слів, а також специфіка походження визначають їхню особливу роль у давньоукраїнському тексті.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ГБ XIV**— Григорий Богослов. Собрание творений: в 2 т. / [пер. Моск. дух. акад. (Серия «Классическая философская мысль»)]. — Мн. : Харвест — М. : АСТ, 2000. — Т. 1. Слова. — 832 стр.
- ГВЛ** — Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / НАН України, Ін-т історії України; ред. М. Ф. Котляр. — К. : Наукова думка, 2002. — 400 с. : іл. — Бібліогр. : с. 363—369.
- ДЗ** — Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам [Текст] / АН СССР; пригот. к печ. Н. Н. Зарубин. — Л. : Изд-во АН СССР, 1932. — XVI, 169, XIII с. — (Памятники древнерусской литературы; вып. 5).
- ЄЄ** — Євсевієве Євангеліє 1283 року / НАН України, Ін-т укр. мови, Київ. славист. ун-т; підгот. Г.П. Арполенко [та ін.]; відп. ред. В. В. Німчук. — К. : КСУ, 2001. — 320 с. — (Пам'ятки української мови XIII ст.: серія канонічної літератури). — ISBN 966-7486-36-2.
- Іл. Сл.** — Розов Н.Н. Синаодальный список сочинений Иллариона — русского писателя XI в. // *Slavia, časopis pro slovanskou filologii*. — Praha, 1963. — Roč. XXXII. — Seš. 2, s. 141—175.
- ЛП** — Ипатьевская летопись. // Полное собрание русских летописей / Императ. Археогр. Комиссия. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — 2-е изд. — СПб.: Типография М. А. Александрова, 1908. — XVI с. — 938 стлб. — 87 с.
- ЛЛ** — Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей / Постоянная Ист.-Археогр. Ком. АН СССР. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — 2-е изд. — Ленинград : изд-во АН СССР, 1926—1928. — VIII с. — 579 стлб.
- ПВЛ** — Повѣсть временныхъ лѣтъ // Полное собрание русскихъ летописей / Императ. Археогр. Комиссия. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — 2-е изд. — СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. — Стлб. 1—21.
- ПКП** — Киево-Печерский патерик / [подг. текста, перевод и комм. Л.А. Дмитриева] // Памятники литературы Древней Руси. XII век / [под ред. Д.С. Лихачева и Л.А. Дмитриева]. — М. : Худ. литература, 1980. — С. 313—626, 692—704.
- СДРЯ** — Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.): в 10 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; [гл. ред. Р.И. Аванесов]. — М. : Русский язык, 1988—2012.
- Ск. БГ** — Сказаніє і страсть і похвала святым мученикам Борису і Глібу // Бугославський С.А. Україно-руські пам'ятки XI—XVIII ст. про князів Бориса та Гліба: Розвідка й тексти. — К., 1928.
- Срезн.** — Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ: у 3 т. / И. И. Срезневский. — СПб, 1893—1912.
- ХД** — Житє и хожденє Данила русьскыя земли игумена (XII ст.) — «Хождение» игумена Даниила // Памятники литературы Древней Руси. XII век / под ред. Д.С. Лихачева и Л.А. Дмитриева. — М. : Худ. литература, 1980. — С. 25—114.

1. *Аверина С.А.* Сложные слова в языке XII в. // Древнерусский язык домонгольской поры: межвузовский сборник / [отв. ред. В.В. Колесов]. — Л. : ЛГУ, 1991. — С. 163-173.
2. *Верещагин Е.М.* Две линии в языкотворчестве Кирилла и Мефодия и их последователей: формирование терминологии, создание поэтической традиции / Е.М. Верещагин // Славянское языкознание: X Междунар. съезд славистов. Доклады советской

- делегации: Отд-ние лит. и яз. АН СССР; Сов. комитет славистов / [отв. ред. Н.И. Толстой]. — М. : Наука, 1988.
3. *Вялкина Л.В.* Словообразовательная структура сложных слов в древнерусском языке XI—XIV вв. // Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка. — М., 1974. — С. 156—195.
  4. *Коца Р.* Прикметникові композити на *благо-* у давній українській мові (семантика та структура) / Р. Коца // Семантика мови і тексту: матеріали XI Міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 26-28 вересня 2012 р.). — Івано-Франківськ, 2012. — С. 260—262.
  5. *Никифорова С.А.* Композиты с начальными БОГО- и БЛАГО- в Ильиной книге XI—XII вв.: определение понятийных связей на базе греко-славянских соответствий // Вестник Удмуртского университета. Филологические науки. — 2006. — № 5 (2). — С. 113—126.
  6. *Никифорова С.А.* Глагольно-именная база композитов славяно-русского текста: к вопросу о генезисе сложного слова // Вестник Удмуртского университета. Филологические науки. — 2007. — № 5 (2). — С. 147—152.
  7. *Никифорова С.А.* Формирование понятийной сферы «божественное» в русском языке: композиты с начальными *все* и *много* в древнерусской гимнографии // Всероссийская научно-практическая конференция «Укрепление национальной безопасности России: демографические и миграционные аспекты» 2-4 апреля 2007 г. — Ижевск: ИжГТУ, 2007. — С. 44—46.
  8. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови / В.М. Русанівський. — К. : АртЕк, 2002. — 424 с.
  9. *Тарланов З.К.* Становление типологии русского предложения в ее отношении к этно-философии. — Петрозаводск, 1999. — 207 с.
  10. *Nikiforova S.* Ранняя славянская терминология христианства: структура и семантика композита (на материале древнерусского и древнечешского языков): disertační práce. — Brno: Masarykova univerzita, 2014. — 158 s.

Статтю отримано 21.01.2016

Ruslana Kotsa

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE COMPOUND ADJECTIVES IN OLD UKRAINIAN LANGUAGE: SEMANTICS AND STRUCTURE

Composition is a long-standing method of the word formation in all Slavonic languages. The first models of the composite and juxtaposite formation appeared as far back as in the Indo-European parent language. They were common for nouns and adjectives. The Proto-Slavonic language inherited and considerably developed them. The basic word-formation types of adjectives-composites which found their continuation and development in the Old Ukrainian language were formed at that time. Based on the Proto-Slavonic models the Old Ukrainian language developed and improved them depending on the lexical and grammatical features during 11–14 centuries.

Depending on the formal structure and the components belonging to different word classes, adjective composites are divided in structure into three groups. The first group consists of composites with the base noun being second component and adjective, pronoun and less frequently numeral or noun being the first component. Such derivatives emphasized the object external features being typically indicative of their quality.

The compound adjectives with second verb component were very prevalent in the Old Ukrainian language. Typically, the base noun is the first component in this case. The Old Ukrainian language preserved and developed the Proto-Slavonic model of the derivative formation where the first component was an adverb and less frequently numeral or adjective.

At the same time the new derivatives being formed from the stem of a noun and adjective also appeared. They determine the object feature associatively based on external similarity to another objects.

Composites were a specific group of derivatives. They performed an important context-ideological function. Most of them were ideological, philosophical terms that played a significant role in

the Ukrainian literary language formation. Adjectives-composites were initially included in the old Ukrainian language as loan-words, Greek calques. However, they quickly assimilated to the East-Slavic soil, firmly entrenched in the Ukrainian language vocabulary and became the model for the new compound adjective formation.

Key words: compound adjectives, composites, semantics, word-formative type, word-formative model, Old Ukrainian language.

Мовна мозаїка

КОПІЙКА – КОПІЙКІ – ДВІ КОПІЙКИ – ВІСІМДЕСЯТ СІМ КОПІЙОК

Багато хто помиляється в наголошенні іменника *копійка*. Зокрема, уживає форму множини *копійки*, очевидно, під впливом російської *копейки* та форму *копійок* у сполуках з простими числівниками *п'ять* — *дев'ять* (напр.: *п'ять копійок, сім копійок*), зі складними (напр.: *тридцять копійок, вісімдесят копійок*) та складеними числівниками, до яких не входять *два, три, чотири* (напр.: *вісімдесят сім копійок, дев'яносто п'ять копійок*). Щоб не помилятися в наголошенні цього іменника, потрібно запам'ятати:

1. Слово *копійка* належить до тих іменників першої відміни жіночого роду із суфіксом **-к-**, які у відмінкових формах однини мають **наголошений корінь** (пор.: *копійка, копійки, копійці, копійку, копійкою, копійці, копійко*), а у відмінкових формах множини, крім родового відмінка, — **наголошене закінчення** (пор.: *копійк-і, копійок-Ø, копійк-ам, копійк-і, копійк-амі, копій-ах, копійк-і*).

2. За умови поєднання з числівниками *два, три, чотири* іменник *копійка* потрібно вживати в усіх відмінках **з таким самим наголосом, як і в однині**, пор.: *дві (три, чотири) копійки, двох (трьох, чотирьох) копійок, двом (трьом, чотирьом) копійкам, дві (три, чотири) копійки, двома (трьома, чотирма) копійками, двох (трьох, чотирьох) копійках*. Так само наголошуємо його в сполуках зі складеними числівниками, що мають одиниці *два, три, чотири*, пор.: *двадцять дві копійки, двадцяти (-ьох) двох копійок, двадцяти (-ьом) двом копійкам, двадцять дві копійки, двадцятьма (-ьома) двома копійками, двадцяти (-ьох) двох копійках*.

3. В іменника *копійка*, поєданого зі складеними числівниками, до яких входять одиниці *п'ять* — *дев'ять*, **наголошений корінь у всіх відмінкових формах** (пор.: *вісімдесят сім копійок, вісімдесяти (-ьох) семи (сімох) копійок, вісімдесяти (-ьом) семи (сімом) копійкам, вісімдесят сім копійок, вісімдесятма (-ьома) сьома (сімома) копійками, вісімдесяти (-ьох) семи (сімох) копійках*). З наголошеним коренем його подав у сполуці із числівником *п'ять* словник-довідник “Українська літературна вимова і наголос” (К. : Наук. думка, 1973. — С. 290). Орфографічні словники української мови цього наголосу не зафіксували. Його частково подав новий Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / Відп. ред. Н.Ф. Клименко. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011) у таблиці 27 серед парадигм відмінювання іменників жіночого роду під кодом 1 ОФ РЕ 1 **писанка, яшірка** на с. 695, до якого належить і *копійка* (див. с. 21). У цьому Словнику до складу відмінкової парадигми іменних частин мови, крім однини і множини, додатково введено так зване обмежене число і сформовану на його основі підпарадигму з трьома відмінками — називним, родовим та знахідним, властиву числівниково-іменниковим сполукам. Мовна практика засвідчує, що наголошення кореня слова *копійка* в сполуках із числівниками органічне і для решти відмінків.

Отже, правильно наголошувати *копійка* (однина), *копійкі* (множина), *дві (три, чотири) копійки, вісімдесят сім копійок*.

Катерина Короденська